

قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در روند پاکسازی نقاشی‌های دیواری

زهرا عباسی*

کورس سامانیان**، سیدسعید زاهد زاهدانی***

چکیده

حافظه جمعی شامل چهار مرحله شکل‌گیری، ثبت، تداعی و انتقال است. نقش نقاشی‌های دیواری به عنوان دلالت هویتی بسیاری از بناهای تاریخی، در دو مرحله اول از اهمیت بیشتری برخوردار است. تحقیق حاضر با هدف بررسی دو مرحله قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در بنای تاریخی ارگ کریم خان در شیراز انجام شد. سؤال اصلی پژوهش این است که تأثیرات متقابل پاکسازی نقاشی‌های دیواری تاریخی و قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی چگونه است؟ روش پژوهش ترکیبی (کیفی- کمی) است و جمع‌آوری اطلاعات در دو مرحله مطالعات کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی صورت پذیرفته است. داده‌ها از طریق آزمون تحلیل واریانس چند متغیری مانوا (Manova)، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان می‌دهند که توجه به ابعاد مختلف پاکسازی در قالب توجه به هماهنگی و یکپارچگی نقاشی‌ها، ارزش‌های تاریخی، الحاقات و لایه برداری‌ها، قدمت و اصالت نقاشی‌ها، ارزش‌های زیبایی‌شناختی، نمادها و نشانه‌های تاریخی، زنگار یا پاتین، دوره‌های تاریخی مختلف نقاشی‌های دیواری، میزان اتصالات قوی باگذشته و میزان حفظ هویت و اصالت نقاشی دیواری و ایجاد بستری مناسب جهت استمرار در بازدید از نقاشی‌های

* دانشجوی دکتری مرمت آثار فرهنگی و تاریخی، دانشگاه هنر، تهران (نویسنده مسئول)،

abbasizahra240@gmail.com

** دانشیار دانشکده حفاظت و مرمت، گروه آموزشی مرمت اشیا فرهنگی تاریخی، دانشگاه هنر، تهران،

samanian_k@yahoo.com

*** دانشیار دانشکده اقتصاد مدیریت و علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، zahedani@shiraz.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۶/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۸/۳۰

دیواری و عکس برداری از نقاشی‌های دیواری، قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی نسبت به یک نقاشی دیواری را تقویت می‌کند.

کلیدواژه‌ها: حافظه جمعی، نقاشی دیواری، پاکسازی، مرمت و حفاظت، ارگ کریم خان

۱. مقدمه

پاکسازی دیوارنگاره‌های تاریخی، از دیدگاه نظری و عملی، همواره یکی از دغدغه‌های حوزه مرمت و حفاظت آثار تاریخی بوده است. یکی از مهم‌ترین و گاه پرچالش‌ترین مراحل مرمت، پاکسازی سطح اشیاء موزه‌ای و بناهای تاریخی است. چرا که پاکسازی آثار تاریخی به طور معمول، روندی غیر قابل برگشت در فرآیند مرمت و حفاظت آثار تاریخی محسوب شده و در نتیجه باید با نهایت دقت و بررسی تمامی جوانب امر، اقدام به پاکسازی یک اثر هنری و تاریخی کرد. پاکسازی نقاشی‌ها در واقع حذف لایه‌های سطحی‌ای که از نظر بصری موجب ابهام و تیره‌گی در نقاشی شده‌اند و همچنین جزء لایه اصلی کار نیستند، می‌باشد (Conti, 2007: 432). یک اثر هنری می‌تواند به عنوان منبعی از شواهد تاریخی و جامعه‌شناختی و به عنوان یک واسطه بین حال و گذشته شناخته شود (Muir, 2007). از طرفی روشی که یک اثر هنری از طریق آن حفظ می‌شود، به ناچار بر روی ماهیت گذشته‌ای که به یاد می‌آورد تأثیر می‌گذارد. پاکسازی پیامدهایی را هم برای حفاظت و هم برای مرمت در بر دارد (براندی، حناچی، ۱۳۸۸). به کارگیری روش‌های گوناگون پاکسازی می‌تواند تأثیرات متفاوتی را بر روی آثار هنری گذاشته و تعاریف اصالت، قدمت، ارزش و فرهنگ را در اثر هنری مخدوش نماید. و از آنجائی که استمرار و بقای هر جامعه‌ای، مستلزم آن است که مجموع باورها، ارزش‌ها، سنت‌ها، گرایش‌ها، دانش‌ها و مهارت‌های آن به نسل‌های جدید منتقل شود (زاهد، ۱۳۹۴)، پاکسازی می‌تواند بقای یک اثر هنری را در جامعه به خطر اندازد. انجام اقدامات حفاظتی و مرمتی بر روی نقاشی‌های دیواری متعلق به بناهای تاریخی نیز می‌تواند یکی از عوامل تأثیرگذار و تغییر دهنده معنای مکان در طول تاریخ محسوب شود و در نهایت سبب شود که حافظه تاریخی را در یک جامعه تغییر داده و منجر به بی‌هویتی مکان و عدم استمرار هویت اجتماعی شود. بیشتر مطالعات صورت گرفته در زمینه پاکسازی نقاشی‌ها، بدون در نظر گرفتن مباحث نظری پیرامون این مسئله انجام پذیرفته است. در پژوهش‌های مذکور، جنبه تأثیر گذاری پاکسازی‌ها بر روی ظاهر اثر هنری و به تبع آن تأثیر گذاری بر روی حافظه تاریخی را

در نظر نگرفته‌اند و فقط به بررسی تکنیکی نحوه پاکسازی و کارائی روش‌های اشاره شده به‌عنوان ابزاری کارآمد برای انجام پاکسازی پرداخته شده است. در این نوع از پژوهش‌ها فقدان مباحث مرتبط با تاثیر گذاری‌های بصری بر روی آثار نقاشی به‌عنوان مهمترین جنبه اینگونه آثار به خوبی قابل مشاهده است (سعیدی، ۱۳۷۴؛ بروجنی، ۱۳۷۶؛ وطن دوست و دیگران، ۱۳۹۲؛ اداره کل میراث فرهنگی استان اصفهان، ۱۳۹۵؛ ایسنا، ۱۳۹۵؛ اداره کل میراث فرهنگی استان اصفهان، ۱۳۹۰؛ Morrison, 2007؛ White and Roy, 1998؛ Gaetani and Santamaria, 2000). به طور کلی می‌توان گفت که در مطالعات پاکسازی نقاشی‌های دیواری در خارج از ایران که به جنبه بررسی تاثیرات پاکسازی بر روی نقاشی‌ها، نیز پرداخته‌اند، بیشتر منتقدان، مخالف انجام پاکسازی بر روی اینگونه آثار، بدون توجه به ظاهر نقاشی‌ها و مباحث مرتبط با زیبایی‌شناسی، بوده‌اند تا موافق با آن. محققان در اینگونه مطالعات اذعان می‌دارند که پاکسازی آثار هنری می‌تواند ارزش‌های زیباشناختی و ارزش‌های سمبلیک اثر هنری را تحت تاثیر خود قرار دهد (Daley, 2013؛ Petrie, 1997؛ Keck, 2006؛ Mallonee, 2015؛ Wasserman, 2003؛ Munoz Vinas, 2005؛ Rhyne, 2006؛ Richardson, 1983؛ Gombrich, 1962؛ Anderson, 2004؛ 1984). در واکاوی پیشینه تحقیقات در خارج از ایران، بیشتر مطالعات مرتبط با حافظه جمعی و حوزه هنر با مضمون‌هایی همچون ارتباط بین حافظه جمعی با یادبود و تاریخ و فرهنگ مطرح شده‌اند. در این نوع از پژوهش‌ها، میزان، جهت، چگونگی تاثیر و تاثیر باورداشت افراد در تقابل با گزاره‌ها، متون، اشیاء تاریخی و یادبودی بررسی شده‌اند (Olick & Schwartz, Schuman, 2005:183؛ Schwartz, Kazuya Fukuoka, Sachiko Takita-Ishii, 2005: 255-؛ Robbins, 1998: 105-106). پژوهش‌های بین رشته‌ای، از ویژگی‌های پژوهش‌های حافظه‌جمعی یا اجتماعی می‌باشند. رشته‌های زیادی به مطالعه حافظه جمعی دست زده‌اند: جامعه‌شناسی، تاریخ، نقد ادبی، مردم‌شناسی، روانشناسی، تاریخ هنر و علوم سیاسی (Radstone, 2008). نقشی که حافظه در حفاظت از فرهنگ مادی بازی می‌کند، تا حدی مورد پژوهش قرارگرفته‌است، اما تحقیقات در این زمینه به طور معمول در موارد خاصی متمرکز است، مواردی مانند بناهای تاریخی و اماکن، و یا موزه‌های یادبود، به خصوص مواردی که شامل جنبه‌های ناخوشایند و یا مجادله برانگیز حافظه است (Muir, 2007). در بین مطالعات صورت گرفته در حوزه حافظه‌جمعی در ایران، بیشتر منابع مربوط به حوزه‌های تخصصی طراحی شهری، علوم اجتماعی و علوم سیاسی و به خصوص مرتبط با موضوع هویت

می‌باشند (کاظمی، ۱۳۸۸؛ کاظمی و مصطفی پور، ۱۳۹۳؛ داوودی، ۱۳۹۱؛ شریفی، ۱۳۸۷؛ نورایی، ۱۳۸۳؛ کریمی، ۱۳۹۲). با توجه به نتایج بررسی‌ها در پیشینه تحقیق به نظر می‌رسد که بتوان تحقیقات مربوط به تاریخ و حافظه جمعی را نزدیکترین تحقیقات انجام شده به حوزه هنر (عبداللهی چندانق و یزدان عاشوری، ۱۳۹۲)، و تحقیقات مربوط به حافظه جمعی و طراحی شهری را نزدیکترین مطالعات مربوط به حوزه مرمت دانست (توکلان فردوسی و دیگران، ۱۳۹۴؛ مدیری و زنجانی، ۱۳۹۲؛ گوهری و دیگران، ۱۳۹۴؛ میرمقصدایی، ۱۳۸۷؛ کومله و ستوده علمباز، ۱۳۹۲؛ آزاد و پرتوی، ۱۳۹۲؛ ذکائی، ۱۳۹۱؛ فلاحی و اصلانی، ۱۳۹۴؛ ترکاشوند و دیگران، ۱۳۹۵). موضوعات مورد بررسی در این پژوهش‌ها به طور کلی شامل: بررسی تطبیقی جایگاه بناهای مهم شهر در حفظ و ارتقای حافظه جمعی شهروندان، بازشناسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر شکل‌گیری هویت و حافظه جمعی در فضاهای شهری پیرامون بناهای مهم شهر و نقش حافظه جمعی در باززنده‌سازی بافت‌های شهری می‌باشد. به طور کلی می‌توان اذعان داشت که در حوزه مرمت آثار تاریخی و فرهنگی، در ارتباط با حافظه جمعی مطالعات زیادی صورت نگرفته است. یکی از عناصری که در بردارنده و بیانگر حافظه جمعی است، بناهای یادبود یا یادمان‌های شهری است. نقاشی‌های دیواری تاریخی جزئی از مکان‌های تاریخی و سبب هویتی بیشتر مکان‌های تاریخی محسوب می‌شوند. حافظه جمعی در چهارچوب گستره باورداشت‌ها درباره گذشته درک می‌گردد. باورداشت‌هایی که در ارتباط با درک آثار نقاشی دیواری، می‌توانند تحت تاثیر تصمیمات و شیوه‌های مختلف مرمت و تاثیرات استفاده از این شیوه‌ها بر روی آثار نقاشی دیواری قرار بگیرند. در این راستا فرضیه غالب این پژوهش این است که پاکسازی نقاشی‌های دیواری می‌تواند قابلیت‌های شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی را در رابطه با نقاشی‌های دیواری تاریخی، دستخوش تغییر قرار دهد. و در نهایت پاکسازی ممکن است ارزش‌های نهفته در یک نقاشی دیواری را در حافظه جمعی چندین نسل از افراد جامعه به‌مرور تغییر دهد.

۲. روش‌شناسی تحقیق

در این پژوهش ابتدا از طریق مطالعات کتابخانه‌ای به تدوین چهارچوب نظری پژوهش و مولفه‌های موثر بر شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد گوناگون پاکسازی نقاشی‌های دیواری، پرداخته شد. سپس با مشاهده مستقیم پژوهش‌گران در محدوده‌ی

پژوهش و همچنین بررسی نظرات صاحب‌نظران مولفه‌هایی برای هر کدام از ابعاد اجتماعی، مکانی، زمانی و تعامل ذهنی با مکان تبیین شدند. سپس با توجه به این مولفه‌ها، پرسشنامه‌ای با ۳۲ گویه در قالب درجه‌بندی لیکرت تهیه و توزیع شد. واحد تحلیل در این پژوهش فرد بوده که شامل تمامی سطوح داخلی دو گروه اجتماعی مختلف با بنیان‌های فرهنگی؛ فرهنگ بنیادی به علاوه فرهنگ تخصصی و فرهنگ عمومی می‌باشد. متغیرهای موجود در تحقیق عبارت است از مولفه‌های موثر بر شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با پاکسازی نقاشی‌های دیواری به عنوان متغیرهای وابسته و مولفه‌های ارزش‌های تاریخی و زیبایی‌شناختی به عنوان متغیرهای مستقل. سپس از طریق آزمون تحلیل واریانس چند متغیری مانوا (Manova)، میزان همبستگی میان هر کدام از مولفه‌های تاثیرگذار بر روی قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با حفاظت و مرمت نقاشی‌های دیواری سنجیده شد.

۳. مبانی نظری پژوهش

مراحل شکل‌گیری حافظه جمعی عبارتند از: تولید، ثبت، انتقال و تداعی. بیشتر مطالعات صورت گرفته با موضوع زمینه مراحل شکل‌گیری یا تولید و ثبت حافظه جمعی در زمینه موضوعات طراحی شهری مطرح شده‌اند. در این نوع پژوهش‌ها معیارهای کالبدی و اجتماعی تأثیرگذار در شکل‌گیری خاطرات جمعی در شهر به دو دسته اصلی "امکان شکل‌گیری رویدادها و تعاملات اجتماعی" و "امکان ثبت و انتقال خاطره و تاریخ شهر" تفکیک می‌شوند. هر یک از این دو گروه نیز تحت تاثیر دو مفهوم "ساختار اجتماعی و سیاسی" و "ساختار فضایی و کالبدی" مطالعه می‌شوند (میرمقتدایی: ۱۳۸۸؛ کمبری، ۱۳۸۶؛ پاکزاد: ۱۳۸۳؛ تقوایی: ۱۳۹۰). در فرآیند شکل‌گیری حافظه، فضاها و مکان‌ها نقش مؤثری دارند. با توجه به مطالب بررسی شده در طی انجام پژوهش، برای جامعیت یافتن و کاربری بیشتر طراحی مدل تجربی تحقیق، با استفاده از جمع‌بندی مباحث مطرح شده، در رابطه با چگونگی درک یک پدیده و سپس ایجاد تصاویر ذهنی مربوط به آن در ذهن افراد، کسب اطلاعات ابعاد فیزیکی و اجتماعی به وسیله کانال‌های حسی که شامل دریافت‌های قلبی، عقلی و حسی می‌شوند و سپس تحت تأثیر قرار گرفتن این اطلاعات توسط محفوظات قبلی را به عنوان فرآیند ادراک یک پدیده مطرح می‌کنیم (زاهد، ۱۳۹۴؛ کمبری، ۱۳۸۶؛ پاکزاد، ۱۳۸۵؛ کارمونا و همکاران، ۱۳۹۱؛ آریان‌پور، ۱۳۸۸؛ توکیان فردوسی و

دیگران، ۱۳۹۴). همچنین تصویرهای ذهنی از محیط نتیجه فرآیند تجربیات شخصی فرد از محیط به همراه سیستم ارزشی هر شخص که نقش عمده‌ای را به عنوان فیلتری برای درک محرکات محیطی ایفا می‌کند، می‌باشد (کرمونا و همکاران، ۱۳۹۱). این فیلتر را می‌توان فرهنگ در نظر گرفت. چرا که فرهنگ ادراکات به توافق رسیده اجتماع می‌باشد و شامل تمامی سطوح ارزشی شخصی، نیمه جمعی و جمعی می‌باشد (زاهد، ۱۳۹۴).

ابعاد دیگری نیز در مراحل شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی نقش کلیدی دارند. در مطالعات مرتبط با شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در بناهای تاریخی متغیرهایی چون امنیت، دلربایی و دعوت‌کنندگی، دلبستگی به مکان، امنیت اجتماعی و محیطی، تنوع قومی و طبقات اجتماعی، وقوع رویدادهای تاریخی و برگزاری مراسم (تظاهرات اجتماعی - فرهنگی، سیاسی - اقتصادی جامعه، نمایش‌های شهری، برگزاری جشن‌ها، سوگواری‌های ملی و مذهبی)، ثبات و تداوم بازدید، تعلق مکان و جایگاه بنای تاریخی در ادبیات، حفظ کالبد فیزیکی و اجزای معماری و تزئینات وابسته به معماری بناهای تاریخی، کارکرد درست مکان، اتصال به زمان (خاطرات و امیدها)، معنا و نماد پردازی اشیاء موجود در مکان، حفظ نام‌ها و اسامی، قدمت، حس تعلق به مکان و سرزندگی مکان، در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در بناهای تاریخی موثر می‌باشند. همچنین از نتایج اجتماع‌پذیری و جمع‌شدن مردم، ارتباط چهره به چهره است. باید توجه نمود که بخشی از این مفاهیم به شدت به کالبد فیزیکی بنا وابسته می‌باشد. یعنی مکانی که نقاشی‌های دیواری در آن نقش بسته‌اند. از طرفی همانگونه که در بخش قبل نیز اشاره شد، مراحل شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی شامل کسب اطلاعات ابعاد فیزیکی و اجتماعی به وسیله کانال‌های حسی و سپس تحت تأثیر قرار گرفتن این اطلاعات توسط محفوظات قبلی به عنوان فرآیند ادراک یک پدیده و در نهایت شکل‌گیری و ثبت تصویرهای ذهنی می‌باشد (سیروس صبری، ۱۳۸۲؛ رازجویان، ۱۳۷۶؛ میر مقتدایی، ۱۳۸۲؛ Halbwachs, 1992؛ حبیب، ۱۳۸۵؛ حبیبی، ۱۳۸۷؛ سلطانی و همکاران، ۱۳۹۱؛ بتلی و همکاران، ۱۳۸۲؛ جلیلی، ۱۳۸۴؛ Nasar, 1997؛ پاکزاد، ۱۳۸۷).

از سوی دیگر بر طبق بررسی‌های انجام شده، ابعاد گوناگون مورد توجه در پاکسازی نقاشی‌های دیواری، شامل توجه به زیبایی‌شناسی، ارزش تاریخی، یکپارچگی، اصالت، زنگار یا پاتین، برگشت‌پذیری و چگونگی برخورد با الحاقات در اینگونه آثار می‌باشد (لنگ، ۱۳۸۳؛ Mora et al., 1977؛ UNESCO- ICOMOS, 2011؛ Koller, 2000). در رابطه با

شناخت هر اثر تاریخی، پرسش‌هایی در رابطه با کیفیت معماری یا نقش اجتماعی - فرهنگی آن اثر مطرح می‌شود. برخی از پرسش‌ها و پاسخ به آن‌ها روشن‌کننده ویژگی‌ها و ارزش‌های کالبدی اثر است. همانطور که پیش‌تر اشاره کردیم، مطالعه آفرینش هنری باید در سه قلمرو فردی، رابطه‌ای و اجتماعی در حیطه جامعه‌شناسی هنر مورد مطالعه قرار گیرد (زاهد، ۱۳۹۴). در طرح این پژوهش، از این نظریه، به علت جامعیت آن در زمینه‌های مورد نظر موضوع پژوهش، برای تعیین متغیرهای مستقل تحقیق، به صورت تطبیقی در حوزه پاکسازی نقاشی‌های دیواری استفاده خواهیم کرد. دیدگاه اصلی زاهد در این جمله نهفته است که: اثر هنری، خود دارای سه بعد فردی، رابطه‌ای و جمعی و یا سه بعد بنیادی، تخصصی و عمومی است. همچنانکه مرمت یک اثر هنری نیز دارای همین ابعاد است. حال اگر بخواهیم به عنوان متغیرهای مستقل پژوهش، ارزش‌های موجود در بنای تاریخی ارگ کریم خان را در سه سطح بنیادی، تخصصی و عمومی بررسی کنیم، باید در سطح بنیادی به ارزش‌های اولیه ساختاری، در سطح تخصصی به محتوای نقاشی‌ها، و در سطح عمومی به ارزش‌های موجود در طرح و فرم توجه داشته باشیم. در رابطه با ارزش‌های اولیه ساختاری نقاشی‌های دیواری موجود در ارگ کریم خان، می‌توان گفت که استفاده از تصویرسازی و نقاشی‌ها برای نشان دادن اقتدار و نفوذ سیاسی طبقه حاکم به تمامی سطوح اجتماعی، در ادوار مختلف رایج بوده است. چنانچه وارنر اظهار می‌کند که استفاده از قدرت نهفته در اینگونه تصاویر به شدت با مفاهیم ایدئولوژیکی مرتبط بوده است (de Jong, 2005). در دوره زندگی، به دلیل شرایط اجتماعی آن زمان و عدم امنیت، نمای خارجی بیشتر بناها فاقد تزیینات بوده و به صورت ساده اجرا می‌شده است. اما قسمت‌های داخلی ساختمان‌ها مملو از دیوارنگاری بوده است. قسمت‌های مختلف فضاهای داخلی در بناهای دوره زندگی بیشترین نقاشی‌دیواری‌ها را دربر می‌گیرند. از طرفی کاربری بنای ارگ کریم خان در زمان ساخت این بنا، محل اقامت خانواده سلطنتی و محل حکومتی بوده است (میرشمسی، ۱۳۹۳). در نتیجه می‌توان نقاشی‌های دیواری موجود در این بنای سلطنتی-حکومتی را به نوعی نشانه‌ای از اقتدار و نفوذ سیاسی طبقه حاکمیت دانست. در رابطه با محتوای نقاشی‌های دیواری، تقریباً سطح تمامی دیوارها، سقف‌ها و حتی برخی از آزاره‌های سنگی موجود در بنای ارگ کریم خان مملو از نقش و نگار بوده است. به طور کلی نقش‌های موجود در نقاشی‌های دیواری ارگ کریم خان شامل نقش‌های اسلیمی در ترکیب با انواع گل‌ها و پرندها می‌باشد (شفیعی و اسفندیاری‌پور، ۱۳۸۴). در نهایت ارزش‌های موجود در طرح و فرم نقاشی‌های

دیواری این بنا را می‌توان به دو گونه ارزش‌های تاریخی و زیبایی شناسی تقسیم نمود. از آنجائیکه امر مرمت بر روی فرم اثر هنری تاثیر می‌گذارد، امکان تاثیرگذاری بر روی محتوای اثر هنری را نیز دارد. یک اثر هنری می‌تواند به عنوان یک منبع از شواهد تاریخی و جامعه‌شناختی و به عنوان یک واسطه خاطره انگیز بین حال و گذشته شناخته شود. در نتیجه می‌توان فصل مشترک بین مطالعات در زمینه تولید اثر هنری در جامعه و مرمت اثر هنری و تاثیر آن بر حافظه جمعی را اثر هنری دانست. از طرفی حافظه جمعی در رابطه با یک اثر تاریخی و هنری، ناقل ارزش‌های آن اثر در طول تاریخ است. پاکسازی آثار تاریخی و هنری می‌تواند بر ارزش‌های موجود در اثر تاریخی و هنری تاثیر گذارد. در این پژوهش با توجه به هدف بررسی رابطه متقابل حافظه جمعی و پاکسازی آثار هنری، می‌توان ارزش‌های موجود در اثر تاریخی و هنری را به عنوان متغیر مستقل پژوهش به حساب آورد. بر این اساس در این پژوهش گویه‌هایی برای بررسی ارزش‌های تاریخی و هنری طراحی شدند (جدول ۱). با توجه به مباحث مطرح شده، جدول زیر، ابعاد و مولفه‌ها و شاخص‌های دو مرحله شکل‌گیری و ثبت حافظه تاریخی در رابطه با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری را، ارائه می‌کند (جدول ۲).

جدول ۱. گویه‌های مربوط به متغیرهای مستقل پژوهش

اصالت	می‌دانستم که در دوره پهلوی تمام نقاشی‌ها با لایه‌ای از گچ پوشانده شده بودند.	ارزش‌های تاریخی
هویت	می‌دانستم که کنده‌کاری روی نقاشی‌ها به علت تیشه‌ای کردن نقاشی‌ها در دوره پهلوی است.	
قدمت	می‌دانستم که در حال حاضر بخشی از نقاشی‌های دیواری ارگ متعلق به دوره زندیه و بخشی دیگر متعلق به دوره قاجاریه است.	
یکپارچگی	من ارتباط نقاشی‌های دیواری این مکان را با دیگر بناهای تاریخی ایرانی احساس می‌کنم.	ارزش‌های زیبایی‌شناسی
	از دوره‌های تاریخی نقاشی‌های دیواری این مکان اطلاعات دارم.	
فرم و رنگ	اثرات گذر زمان را بر روی نقاشی‌های دیواری مشاهده می‌شود.	
	وجود داربست در جلوی نقاشی‌های دیواری در این مکان برای من اهمیت ندارد.	
	نقاشی‌های دیواری از یکپارچگی خوبی برخوردارند.	
	اغتشاش بصری در نقاشی‌های دیواری این مکان دیده نمی‌شود.	
	نقاشی‌های دیواری در زیبایی و خاطره‌انگیزی این مکان اثرگذار هستند.	
	به نظر من نقاشی‌های دیواری به خوبی مرمت (تعمیر) شده‌اند.	
	به نظر من نقاشی‌های دیواری به خوبی پاکسازی (تمیز) شده‌اند.	
	از نحوه به نمایش گذاشتن نقاشی‌های دیواری احساس رضایت دارم.	
	در نقاشی‌های دیواری این مکان هماهنگی و یکپارچگی را در طرح و رنگ احساس می‌کنم.	
	می‌دانستم که کنده‌کاری روی نقاشی‌ها به علت تیشه‌ای کردن نقاشی‌ها در دوره پهلوی است.	

منبع: نگارنده

جدول ۲. ابعاد و مولفه‌ها و شاخص‌های دو مرحله شکل‌گیری و ثبت حافظه تاریخی در رابطه با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری

ابعاد پاکسازی نقاشی‌های دیواری	شاخص مولفه‌های شکل - گیری و ثبت حافظه جمعی	ابعاد فرعی	
		ملموس و ناملموس	اجتماعی
بازدید و عکس برداری از نقاشی‌های دیواری	اجرای مراسم، بازدید همگانی، عکس برداری، تماشا و نظاره	فعالیت‌های اجتماعی در گروه	اجتماعی
	ارتباط چهره به چهره، تماشا و نظاره	فعالیت‌های اجتماعی در اجتماع	
توجه به هماهنگی و یکپارچگی در طرح و رنگ	ساختاری	کالبد	مکانی
توجه به ارزش‌های تاریخی، توجه به الحاقات و لایه برداری‌ها، توجه به قدمت و اصالت نقاشی‌ها	تاریخی		
توجه به ارزش‌های زیبایی شناختی، توجه به هماهنگی و یکپارچگی در نقاشی‌ها	زیبایی شناختی		
تمایل به بازدید از نقاشی‌های دیواری	دعوت‌کنندگی		
توجه به نمادها و نشانه‌های تاریخی، توجه به زنگار یا پاتین، توجه به اصالت	نماد و نشانه		
بازدید و عکس برداری از نقاشی‌های دیواری	مراسم، بازدید همگانی، عکس برداری، ارتباط چهره به چهره، تماشا و نظاره	فعالیت	مکانی
	تصاویر موجود در ذهن	معنا	
توجه به ارزش‌های تاریخی، توجه به الحاقات و لایه برداری‌ها، توجه به قدمت و اصالت نقاشی‌ها، توجه به زنگار یا پاتین، توجه به دوره‌های تاریخی مختلف نقاشی‌های دیواری	قدمت	گذشته	زمانی
	اصالت		
توجه به ارزش‌های تاریخی، توجه به الحاقات و لایه برداری‌ها، توجه به زنگار یا پاتین، توجه به دوره‌های تاریخی مختلف نقاشی‌های دیواری	میزان اتصالات قوی با گذشته	حال	زمانی
	میزان حفظ شخصیت و اصالت		
استمرار در بازدید از نقاشی‌های دیواری	تناوب	آینده	زمانی
	میزان غنای حسی	استمرار زمانی	
استمرار در بازدید از نقاشی‌های دیواری	میزان بازدید منظم	هویت‌مندی	تعامل ذهنی با مکان
	میزان صمیمیت و آشنای	دلبستگی مکانی	
توجه به ارزش‌های تاریخی، توجه به الحاقات و لایه برداری‌ها، توجه به قدمت و اصالت نقاشی‌ها، توجه به زنگار یا پاتین	تمایل به بازدید نقاشی‌های دیواری		حس تعلق
	تمایل به بازدید بنا		
توجه به ارزش‌های تاریخی، توجه به الحاقات و لایه برداری‌ها، توجه به قدمت و اصالت نقاشی‌ها، توجه به زنگار یا پاتین	میزان تعلق خاطر	باستان‌گرایی	تعامل ذهنی با مکان
	قدمت و ثبات	تنوع فرهنگی	
		اصالت‌گرایی	

توجه به دوره‌های تاریخی مختلف نقاشی‌های دیواری	خلوت گرایی
	تصورات ذهنی

منبع: نگارنده

۴. یافته‌ها

در این پژوهش برای نمونه‌گیری از جدول مورگان استفاده شده است. در این جدول به‌ازای مقادیر مختلف از اندازه‌های جامعه با استفاده از فرمول کوکران نمونه را برآورد کرده‌اند. حجم نمونه‌ی مورد مطالعه در این پژوهش ۱۳۲ نفر است. و سعی بر این بوده که نمونه‌گیری به‌طور تصادفی در بین دو گروه متخصص و عمومی با سطح تحصیلات مختلف صورت گیرد تا بازتاب دهنده نظر تمامی افراد باشد. گروه متخصص در این پژوهش شامل افرادی است که به‌صورت کلی در حوزه‌های هنری دانشگاه‌ها در رشته‌هایی همچون مرمت آثار تاریخی و فرهنگی، مرمت بناهای تاریخی، موزه‌داری، معماری، پژوهش هنر و غیره در مقاطع مختلف تحصیلی مشغول به تحصیل می‌باشند. گروه عمومی هم شامل تمامی افراد در حوزه‌های مختلف شغلی و اجتماعی، با تحصیلات دانشگاهی و یا بدون تحصیلات دانشگاهی می‌باشد. مقیاس اندازه‌گیری نگرش پاسخ دهنده‌ها در پرسش‌نامه، مقیاس لیکرت می‌باشد که به‌صورت پنج درجه‌ای (کاملاً موافق تا کاملاً مخالف) به سوال‌ها پاسخ داده می‌شود. برای کمی‌سازی پاسخ‌ها به درجه‌بندی‌ها از پنج تا یک نمره داده می‌شود. حاصل جمع عددی این درجه‌ها نمره‌ی آزمودنی را در این مقیاس به‌دست می‌دهد. برای تعیین روایی پرسشنامه طرح اولیه‌ی پرسش‌نامه تهیه گردید و توسط اساتید و متخصصین مورد بررسی قرار گرفت که در نتیجه مواردی جهت اصلاح پیشنهاد گردید و پس از اعمال اصلاحات مورد نظر پرسش‌نامه نهایی تدوین گردید. برای تعیین پایایی پرسش‌نامه ضریب آلفای کرونباخ پرسش‌نامه‌ها محاسبه شد. از آنجایی که عدد مبنا برای ضریب آلفای کرونباخ ۰.۷ می‌باشد و این ضریب برای گویه‌های تدوین شده مربوط به ابعاد مختلف کارکردهای حافظه جمعی بزرگ‌تر از ۷ است، پرسش‌نامه از پایایی خوبی برخوردار می‌باشد (جدول ۳). همچنین برای تحلیل اطلاعات حاصل از پرسش‌نامه‌ها از نرم افزار Spss استفاده شده است.

جدول ۳. ضریب الفای کرونباخ سوالات پرسش‌نامه

		N	%
Cases	Valid	99	75.0
	Excluded ^a	33	25.0
	Total	132	100.0

a. Listwise deletion based on all variables in the procedure.

Cronbach's Alpha	N of Items
.903	32

منبع: نگارنده

۵. یافته‌های پژوهش

به منظور جمع‌آوری اطلاعات ۱۳۲ نفر از کاربران محدوده انتخاب شدند. از این تعداد ۵۷ نفر مرد و ۶۲ نفر زن می‌باشند و ۱۳ نفر که به این سوال پاسخ ندادند. پاسخ‌گویان به بازه‌های سنی ۱۵-۳۵ و ۳۶-۷۰ تقسیم‌بندی شدند که بیش‌ترین فراوانی مربوط به سنین ۱۵-۳۵ می‌باشد (جدول ۴). همچنین از بین پاسخ‌دهندگان به پرسش‌نامه ۴۵ نفر از گروه عمومی و ۸۷ نفر از گروه متخصص را تشکیل دادند (جدول ۵). همچنین سطح تحصیلات پاسخ‌گویان به گروه زیردیپلم، دیپلم و گروه لیسانس، فوق لیسانس و دکتری تقسیم‌بندی شد. که بیش‌ترین فراوانی مربوط به گروه تحصیلی لیسانس، فوق لیسانس و دکتری می‌باشد (جدول ۶).

جدول ۴. میزان فراوانی گروه‌های سنی

N	Valid	Missing
95		37

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	15-35	57	43.2	60.0	60.0
	36-70	38	28.8	40.0	100.0
Total		95	72.0	100.0	
Missing	System	37	28.0		
Total		132	100.0		

منبع: نگارنده

جدول ۵. میزان فراوانی گروه‌های تخصصی و عمومی

major		N	Valid	132
		Missing		0

major					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	general	45	34.1	34.1	34.1
	art	87	65.9	65.9	100.0
	Total	132	100.0	100.0	

منبع: نگارنده

جدول ۶. میزان فراوانی گروه‌های تحصیلی

education		N	Valid	113
		Missing		19

education					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	undergraduate and diploma	21	15.9	18.6	18.6
	bachelors, master and PHD	92	69.7	81.4	100.0
	Total	113	85.8	100.0	
Missing	System	19	14.4		
	Total	132	100.0		

منبع: نگارنده

در پژوهش حاضر نقش ابعاد اجتماعی، مکانی، زمانی و تعامل ذهنی با مکان در در قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی و در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری در قالب گویه‌های مختلف به صورت تک تک و مجزا مورد بررسی قرار گرفت. همچنین مراحل شکل‌گیری و ثبت حافظه در رابطه با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری، به ترتیب در بین گروه‌های تخصصی و عمومی با کنترل متغیرهای ارزش‌های تاریخی و زیبایی‌شناسی بررسی شده است (جدول ۷). همانطور که مشخص است مقدار سطح معناداری در هر چهار متغیر بعد اجتماعی، بعد مکانی، بعد زمانی و تعامل ذهنی با مکان با کنترل متغیر ارزش‌های تاریخی و زیبایی‌شناسی کمتر از ۰.۰۵ می‌باشد. بنابراین تفاوت میانگین مراحل شکل‌گیری و ثبت حافظه در رابطه با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری بر اساس این چهار متغیر آزمون در سطح اطمینان ۹۵ درصد مورد تایید قرار می‌گیرد. در نتیجه می‌توان گفت که مراحل شکل‌گیری و ثبت حافظه در رابطه با ابعاد

مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری با ارزش‌های تاریخی و ارزش‌های زیبایی‌شناسی ارتباط معنادار داشته و می‌تواند با اینگونه ارزش‌ها در اثر نقاشی دیواری اثر متقابل داشته‌باشد. از طرفی همانطور که در جدول مشاهده می‌شود، مقدار سطح معناداری در هرچهار متغیر فعالیت اجتماعی، بعد مکانی، بعد زمانی و تعامل ذهنی با مکان در رابطه با گروه‌های تخصصی و عمومی، بیشتر از ۰.۰۵ می‌باشد، می‌توان نتیجه گرفت که این مقدار نشان دهنده عدم وجود سطح معناداری بین گروه‌های تخصصی و عمومی و اثرگذاری مراحل شکل‌گیری و ثبت حافظه در رابطه با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری بر روی ارزش‌های تاریخی و ارزش‌های زیبایی‌شناسی موجود در اثر تاریخی است.

جدول ۷. ارتباط متغیرهای شکل‌گیری و ثبت حافظه با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری، به ترتیب در بین گروه‌های تخصصی و عمومی با کنترل متغیرهای مستقل آزمون.

Tests of Between-Subjects Effects

Source	Dependent Variable	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
arzshetarikhi_1	SMEAN(faaliatjtemae)	56.398	1	56.398	4.283	.041
	SMEAN(bodemakani)	3570.481	1	3570.481	124.767	.000
	SMEAN(bodezamani)	1720.340	1	1720.340	202.706	.000
	SMEAN(taamolezahnibamakan)	1061.163	1	1061.163	22.889	.000
arzsheszibashenakhti_1	SMEAN(faaliatjtemae)	295.841	1	295.841	22.468	.000
	SMEAN(bodemakani)	1279.323	1	1279.323	44.705	.000
	SMEAN(bodezamani)	354.991	1	354.991	41.828	.000
	SMEAN(taamolezahnibamakan)	2370.703	1	2370.703	51.135	.000
Major	SMEAN(faaliatjtemae)	41.064	1	41.064	3.119	.080
	SMEAN(bodemakani)	74.204	1	74.204	2.593	.110
	SMEAN(bodezamani)	5.760	1	5.760	.679	.412
	SMEAN(taamolezahnibamakan)	.673	1	.673	.015	.904

منبع: نگارنده

حال به بررسی تفاوت میان گروه‌های تخصصی و عمومی در متغیرهای شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری با کنترل متغیرهای ارزش‌های تاریخی و زیبایی‌شناسی می‌پردازیم. متغیر فعالیت اجتماعی خود دارای دو مولفه فعالیت اجتماعی در گروه و فعالیت اجتماعی در اجتماع می‌باشد. مقدار سطح معناداری با کنترل متغیرهای ارزش‌های تاریخی در ریزمولفه فعالیت اجتماعی در

گروه کمتر از ۰.۰۵ و در مولفه فعالیت اجتماعی در اجتماع بیشتر از ۰.۰۵ می‌باشد. همچنین مقدار سطح معناداری با کنترل متغیرهای ارزش‌های زیبایی‌شناسی در دو مولفه فعالیت اجتماعی در گروه و فعالیت اجتماعی در اجتماع کمتر از ۰.۰۵ می‌باشد. این نتایج نشان‌دهنده این است که مولفه فعالیت اجتماعی در گروه با اثرات متقابل ارزش‌های تاریخی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری دارد و مولفه فعالیت اجتماعی در اجتماع با اثرات متقابل ارزش‌های تاریخی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری ندارند. همچنین مولفه‌های فعالیت اجتماعی در گروه و فعالیت اجتماعی در اجتماع با اثرات متقابل ارزش‌های زیبایی‌شناسی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری دارند (جدول ۸).

جدول ۸. ارتباط مولفه‌های فعالیت اجتماعی با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری با کنترل متغیرهای ارزش‌های تاریخی و زیبایی‌شناسی در بین گروه‌های تخصصی و عمومی

Tests of Between-Subjects Effects

Source	Dependent Variable	Type III Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
arzeshtarikhi_1	SMEAN(faaliatjtemaeadergoruh)	30.218	1	30.218	3.860	.052
	SMEAN(faaliatjtemaeadarejtema)	5.345	1	5.345	2.189	.141
arzeshezibashenakhti_1	SMEAN(faaliatjtemaeadergoruh)	140.025	1	140.025	17.886	.000
	SMEAN(faaliatjtemaeadarejtema)	29.441	1	29.441	12.061	.001
Major	SMEAN(faaliatjtemaeadergoruh)	23.708	1	23.708	3.028	.084
	SMEAN(faaliatjtemaeadarejtema)	2.906	1	2.906	1.191	.277

منبع: نگارنده

متغیر بعد مکانی نیز خود به سه مولفه کالبد، فعالیت و معنا تقسیم می‌گردد. مقدار سطح معناداری با کنترل متغیرهای ارزش‌های تاریخی و ارزش‌های زیبایی‌شناسی در هر سه مولفه کمتر از ۰.۰۵ می‌باشد. در نتیجه می‌توان نتیجه‌گیری نمود که سه مولفه کالبد، فعالیت و معنا با اثرات متقابل ارزش‌های تاریخی و زیبایی‌شناسی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری دارند (جدول ۹).

جدول ۹. ارتباط مولفه‌های بعد مکانی با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری با کنترل متغیرهای ارزش‌های تاریخی و زیبایی‌شناسی در بین گروه‌های تخصصی و عمومی

Tests of Between-Subjects Effects

Source	Dependent Variable	Type III Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
arzshetarikhi_1	SMEAN(kalbodbodemakani)	2221.542	1	2221.542	213.159	.000
	SMEAN(faaliatbodemakani)	56.398	1	56.398	4.283	.041
	SMEAN(maanabodemakani)	668.457	1	668.457	391.955	.000
arzeshezibashenakhti_1	SMEAN(kalbodbodemakani)	222.228	1	222.228	21.323	.000
	SMEAN(faaliatbodemakani)	295.841	1	295.841	22.468	.000
	SMEAN(maanabodemakani)	9.460	1	9.460	5.547	.020
major	SMEAN(kalbodbodemakani)	53.475	1	53.475	5.131	.025
	SMEAN(faaliatbodemakani)	41.064	1	41.064	3.119	.080
	SMEAN(maanabodemakani)	.088	1	.088	.051	.821

منبع: نگارنده

متغیر بعد زمانی نیز به دو مولفه گذشته-حال و آینده-استمرار زمانی تقسیم می‌شود. مقدار سطح معناداری با کنترل متغیرهای ارزش‌های تاریخی و ارزش‌های زیبایی‌شناسی در هر دو مولفه کمتر از ۰.۰۵ می‌باشد. در نتیجه می‌توان نتیجه‌گیری نمود که مولفه‌های گذشته-حال و آینده-استمرار زمانی با اثرات متقابل ارزش‌های تاریخی و زیبایی‌شناسی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری دارند (جدول ۱۰).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۱۰. ارتباط مولفه‌های بعد زمانی با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری با کنترل متغیرهای ارزش‌های تاریخی و زیبایی‌شناسی در بین گروه‌های تخصصی و عمومی

Tests of Between-Subjects Effects

Source	Dependent Variable	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
arzeshetarikhi_1	SMEAN(gozashtevahalbodezamani)	860.873	1	860.873	406.840	.000
	SMEAN(ayandehbodezamani)	82.735	1	82.735	15.265	.000
arzeshhezibashenakhti_1	SMEAN(gozashtevahalbodezamani)	10.808	1	10.808	5.108	.026
	SMEAN(ayandehbodezamani)	208.001	1	208.001	38.378	.000
Major	SMEAN(gozashtevahalbodezamani)	7.962	1	7.962	3.763	.055
	SMEAN(ayandehbodezamani)	.538	1	.538	.099	.753

منبع: نگارنده

متغیر تعامل ذهنی با مکان، شامل هشت مولفه هویت‌مندی، دلبستگی مکانی، حس تعلق، باستان‌گرایی، تنوع فرهنگی، اصالت‌گرایی، خلوت‌گرایی و تصورات ذهنی می‌باشد. مقدار سطح معناداری با کنترل متغیرهای ارزش‌های تاریخی در مولفه‌های هویت‌مندی، دلبستگی مکانی، حس تعلق، باستان‌گرایی، تنوع فرهنگی، اصالت‌گرایی و تصورات ذهنی کمتر از ۰.۰۵ و در مولفه خلوت‌گرایی بیشتر از ۰.۰۵ می‌باشد. همچنین مقدار سطح معناداری با کنترل متغیرهای ارزش‌های زیبایی‌شناسی در مولفه‌های دلبستگی مکانی، حس تعلق، اصالت‌گرایی، خلوت‌گرایی و تصورات ذهنی کمتر از ۰.۰۵ می‌باشد و در مولفه‌های هویت‌مندی، باستان‌گرایی و تنوع فرهنگی بیشتر از ۰.۰۵ می‌باشد. این نتایج نشان‌دهنده این است که مولفه‌های هویت‌مندی، دلبستگی مکانی، حس تعلق، باستان‌گرایی، تنوع فرهنگی، اصالت‌گرایی و تصورات ذهنی با اثرات متقابل ارزش‌های تاریخی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری دارد و مولفه خلوت‌گرایی با اثرات متقابل ارزش‌های تاریخی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه

معناداری ندارد. همچنین مولفه‌های دل‌بستگی مکانی، حس تعلق، اصالت‌گرایی، خلوت‌گرایی و تصورات ذهنی با اثرات متقابل ارزش‌های زیبایی‌شناسی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری دارد و مولفه‌های هویت‌مندی، باستان‌گرایی و تنوع فرهنگی با اثرات متقابل ارزش‌های زیبایی‌شناسی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری ندارند (جدول ۱۱).

جدول ۱۱. ارتباط مولفه‌های تعامل ذهنی با مکان با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری با کنترل متغیرهای ارزش‌های تاریخی و زیبایی‌شناسی در بین گروه‌های تخصصی و عمومی

Tests of Between-Subjects Effects

Source	Dependent Variable	Type III Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
arzeshetarikhi_1	SMEAN(hoviatmanditaamolezahnibamakan)	6.655	1	6.655	10.397	.002
	SMEAN(delbastegitaamolezahnibamakan)	87.798	1	87.798	11.911	.001
	SMEAN(hesetaaloqtaamolezahnibamakan)	70.696	1	70.696	17.966	.000
	SMEAN(bastangaraeetaamolezahnibamakan)	9.745	1	9.745	29.408	.000
	SMEAN(tanavoefarhangitaamolezahnibamakan)	20.055	1	20.055	28.794	.000
	SMEAN(esalattaamolezahnibamakan)	46.872	1	46.872	24.877	.000
	SMEAN(khalvattaamolezahnibamakan)	.482	1	.482	.379	.539
	SMEAN(tasavorattaamolezahnibamakan)	5.828	1	5.828	5.887	.017
arzeshelibashenakhti_1	SMEAN(hoviatmanditaamolezahnibamakan)	1.776	1	1.776	2.774	.098
	SMEAN(delbastegitaamolezahnibamakan)	603.553	1	603.553	81.883	.000
	SMEAN(hesetaaloqtaamolezahnibamakan)	55.609	1	55.609	14.132	.000
	SMEAN(bastangaraeetaamolezahnibamakan)	.581	1	.581	1.752	.188
	SMEAN(tanavoefarhangitaamolezahnibamakan)	1.149	1	1.149	1.650	.201
	SMEAN(esalattaamolezahnibamakan)	12.153	1	12.153	6.450	.012
	SMEAN(khalvattaamolezahnibamakan)	11.411	1	11.411	8.959	.003
	SMEAN(tasavorattaamolezahnibamakan)	23.477	1	23.477	23.714	.000
Major	SMEAN(hoviatmanditaamolezahnibamakan)	.734	1	.734	1.147	.286

قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظهٔ جمعی در روند پاکسازی ... ۱۱۹

SMEAN(delbastegitaamolezahnibamakan)	.436	1	.436	.059	.808
SMEAN(hesetaaloqtaamolezahnibamakan)	.510	1	.510	.130	.719
SMEAN(bastangaraeetaamolezahnibamakan)	1.216	1	1.216	3.669	.058
SMEAN(tanavoefarhangitaamolezahnibamakan)	1.748	1	1.748	2.510	.116
SMEAN(esalattaamolezahnibamakan)	.976	1	.976	.518	.473
SMEAN(khalvattaamolezahnibamakan)	1.691	1	1.691	1.328	.251
SMEAN(tasavorattaamolezahnibamakan)	.197	1	.197	.199	.656

منبع: نگارنده

۶. نتیجه‌گیری

نقاشی‌های دیواری یک بنای تاریخی، جزء مکان‌های حافظه جمعی به شمار می‌آیند و به‌عنوان علائم و نشانه‌های القاء‌کننده تفکر و بینش حاکم بر بناهای تاریخی مورد توجه هستند. نقاشی‌های دیواری می‌توانند به‌عنوان رسانه عمومی بسیار مهمی ایفای نقش کنند و بر آگاهی تاریخی، هویتی و اجتماعی شهروندان و بازدیدکنندگان تأثیرگذار باشند. فراهم کردن بستری مناسب جهت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در رابطه با نقاشی‌های دیواری یک بنای تاریخی، سبب حفظ ارزش‌های موجود در نقاشی‌های دیواری و بنای تاریخی می‌گردد و می‌تواند در تداوم موجودیت فیزیکی نقاشی‌های دیواری و بناهای تاریخی‌ای که شامل اینگونه نقاشی‌ها هستند، در طول زمان نقش موثری داشته‌باشد. بنابراین فراهم کردن این بستر، می‌تواند سبب انتقال سنن و ارزش‌های موجود در اینگونه آثار به آیندگان شود. بر اساس نتایج به دست آمده، در متغیر فعالیت اجتماعی مولفه فعالیت اجتماعی در گروه، با اثرات متقابل ارزش‌های تاریخی و همچنین مولفه‌های فعالیت اجتماعی در گروه و فعالیت اجتماعی در اجتماع با اثرات متقابل ارزش‌های زیبایی‌شناسی، در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی یک نقاشی دیواری تاریخی، در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری دارد. در ابعاد اشاره شده حفظ ارزش‌های تاریخی و ارزش‌های زیبایی‌شناسی به صورت توجه به مهیا کردن بستری مناسب برای بازدید و عکس برداری از نقاشی‌های دیواری، سبب ایجاد زمینه‌ای برای شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی نسبت به یک نقاشی دیواری در ابعاد پاکسازی آن نقاشی دیواری می‌شود. همچنین متغیر بعد مکانی هر سه مولفه کالبد، فعالیت و معنا با اثرات متقابل ارزش‌های تاریخی و زیبایی‌شناسی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری دارند. در این ابعاد حفظ ارزش‌های تاریخی و ارزش‌های زیبایی‌شناسی به صورت توجه به هماهنگی و یکپارچگی نقاشی‌ها، ارزش‌های تاریخی، الحاقات و لایه برداری‌ها، قدمت و اصالت نقاشی‌ها، ارزش‌های زیبایی‌شناختی، نمادها و نشانه‌های تاریخی، زنگار یا پاتین، دوره‌های تاریخی مختلف نقاشی‌های دیواری، مهیا کردن بستری مناسب برای ایجاد تمایل به بازدید و عکس برداری از نقاشی‌های دیواری، قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی نسبت به یک نقاشی دیواری در ابعاد پاکسازی آن نقاشی دیواری را تقویت می‌کند. از طرفی متغیر بعد زمانی ابعاد گذشته-حال و آینده-استمرار زمانی با اثرات متقابل ارزش‌های تاریخی و

زیبایی‌شناسی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری دارند. در این ابعاد حفظ ارزش‌های تاریخی و ارزش‌های زیبایی‌شناسی به صورت توجه به میزان پیوند قوی با گذشته و میزان حفظ هویت و اصالت نقاشی دیواری در قالب توجه به ارزش‌های تاریخی، الحاقات و لایه برداری‌ها، قدمت و اصالت نقاشی‌ها، زنگار یا پاتین و دوره‌های تاریخی مختلف نقاشی‌های دیواری، قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی نسبت به یک نقاشی دیواری در ابعاد پاکسازی آن نقاشی دیواری را امکان‌پذیر می‌کند. در متغیر تعامل ذهنی با مکان نیز، مولفه‌های هویت‌مندی، دل‌بستگی مکانی، حس تعلق، باستان‌گرایی، تنوع فرهنگی، اصالت‌گرایی و تصورات ذهنی با اثرات متقابل ارزش‌های تاریخی و همچنین ابعاد دل‌بستگی مکانی، حس تعلق، اصالت‌گرایی، خلوت‌گرایی و تصورات ذهنی با اثرات متقابل ارزش‌های زیبایی‌شناسی در شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در ارتباط با ابعاد مختلف پاکسازی نقاشی‌های دیواری رابطه معناداری دارد. در این ابعاد حفظ ارزش‌های تاریخی و ارزش‌های زیبایی‌شناسی به صورت توجه به ارزش‌های تاریخی، الحاقات و لایه برداری‌ها، قدمت و اصالت نقاشی‌ها، زنگار یا پاتین، دوره‌های تاریخی مختلف نقاشی‌های دیواری و ایجاد بستری مناسب جهت استمرار در بازدید از نقاشی‌های دیواری قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی نسبت به یک نقاشی دیواری در ابعاد پاکسازی آن نقاشی دیواری را تقویت می‌کند. در نهایت می‌توان گفت که توجه به ابعاد مختلف پاکسازی در قالب توجه به هماهنگی و یکپارچگی در نقاشی‌ها، ارزش‌های تاریخی، الحاقات و لایه برداری‌ها، قدمت و اصالت نقاشی‌ها، ارزش‌های زیبایی‌شناختی، نمادها و نشانه‌های تاریخی، زنگار یا پاتین، دوره‌های تاریخی مختلف نقاشی‌های دیواری، میزان اتصالات قوی با گذشته و میزان حفظ شخصیت و اصالت نقاشی دیواری و ایجاد بستری مناسب جهت استمرار در بازدید از نقاشی‌های دیواری و عکس برداری از نقاشی‌های دیواری، قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی نسبت به یک نقاشی دیواری را قدرت می‌بخشد.

کتاب‌نامه

- آریان پور، امیرحسین (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی هنر. تهران: انتشارات گسترده.
- آزاد، زهرا. پرتوی، پروین (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی جایگاه میداین تهران در حفظ و ارتقای خاطره جمعی شهروندان (نمونه موردی: میدان تجریش و میدان بهارستان). فصلنامه مطالعات شهری: شماره ۴.

- اسفندیاری پور، هوشنگ (۱۳۸۹). «هنر نگارگری دوره زندیه: یافته‌هایی از مرمت ارگ»، زندیه (مجموعه مقالات)، ج ۲، به کوشش محدعلی رنجبر و علی اکبر صفی پور، شیراز: بنیاد فارس شناسی.
- براندی، چزاره (۱۳۸۸). تئوری مرمت. ترجمه: پرویز حناچی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- بتلی، ای.ین (۱۳۸۴). محیط‌های پاسخ ده، ترجمه: مصطفی بهزادفر. تهران: مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۵). مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری. تهران: انتشارات شهیدی.
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۳). راهنمای طراحی فضاهای شهری در ایران. تهران: انتشارات پیام سیما.
- تقوایی حسین‌زاده، فاطمه (۱۳۹۰). طراحی خیابان شهری مبتنی بر قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی، نمونه موردی خیابان امام خمینی شهر یزد. رساله کارشناسی ارشد. دانشکده هنر و معماری. دانشگاه یزد.
- توکلیان فردوسی، مریم. اسمعیل پور، نجما. نقصان محمدی، محمدرضا (۱۳۹۵). بازطراحی بازار مبتنی بر قابلیت شکل‌گیری و ثبت خاطره جمعی. نمونه موردی: بازار خان یزد. نشریه باغ نظر، (۳۹).
- حبیب، فرح (۱۳۸۵). کندوکاوی در معنای شکل شهر. فصلنامه هنرهای زیبا شماره، (۲۵). ۵-۱۴.
- حبیبی، رعنا سادات (۱۳۸۷). تصویرهای ذهنی و مفهوم مکان. نشریه هنرهای زیبا، (۳۵). ۳۹-۵۰.
- حسینی کومله، مصطفی. ستوده علمباز، فاطمه (۱۳۹۲). نقش حافظه جمعی در باززنده سازی بافت‌های شهری: ارائه راهکار در خصوص ناحیه تاریخی لاهیجان. نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، (۱۸). ۴. ۷۹-۹۲.
- جلیلی، ژاله (۱۳۸۴). بازتولید عرصه عمومی در شهر با تکیه بر هویت و حافظه جمعی، نمونه موردی میدان بهارستان. رساله کارشناسی ارشد. دانشکده هنرهای زیبا. دانشگاه تهران.
- داوودی، علی اصغر (۱۳۹۱). نقش حافظه جمعی در بروز منازعات قومی، جامعه شناسی ایران. سال سیزدهم، (۲۰).
- ذکائی، محمدسعید (۱۳۹۱). مطالعات فرهنگی و مطالعات حافظه، مجله مطالعات اجتماعی ایران، (۵). ۴. ۷۲-۹۶.
- رازجویان، محمود (۱۳۷۶). نگاهی به ائتلاف معماری و علوم رفتاری در نیم قرن گذشته. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- زاهد، سید سعید (۱۳۹۴). جامعه شناسی هنر از نگاهی نو. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
- سامی، علی (۱۳۶۳). شیراز. شیراز: انتشارات نوید.
- سلطانی، علی. زرگری مرندی، ابراهیم و نامداریان، احمدعلی (۱۳۹۲). شکل‌گیری، تقویت و مانایی خاطره در فضاهای شهری؛ نمونه موردی: محور شهید چمران شیراز. مجله مسکن و محیط روستا، (۱۴۱).

- سعیدی، سیتا (۱۳۷۴). بررسی و فن‌شناسی و آسیب‌شناسی رنگ در نقاشی ایرانی دوره صفوی «ارائه یک روش حفاظتی در مورد رنگ نقاشی های رو کاغذ (کاربرد پراکسید هیدروژن بر روی رنگ سفیدآب شیخ)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت. دانشکده پردیس. دانشگاه هنر اصفهان.
- سیروس صبری، رضا (۱۳۸۲). منظر شهری. فصلنامه معماری ایران، (۱۳). ۱۶-۲۷.
- شفیعی، فاطمه. اسفندیاری پور، هوشنگ (۱۳۸۴). جلوه‌گاه هنر و معماری در ارگ کریم‌خانی. شیراز: سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان فارس.
- عبداللهی چندانق، حمید. یزدان عاشوری، فاطمه (۱۳۹۲). تاریخ معاصر ایران در حافظه‌ی جمعی ایرانیان: مطالعه‌ی ای بین‌قومی. مطالعات جامعه‌شناختی، (۲۰). ۴۳-۸۲.
- فرهمنند بروجنی، حمید (۱۳۷۲). چسب و بست در نقاشی‌های سه‌پایه‌ای، مرمت تابلوی تاجگذاری حضرت مریم متعلق به کلیسای وانک اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی مرمت. دانشکده پردیس. دانشگاه هنر اصفهان.
- فلاحی، علیرضا. اصلانی، فرشته (۱۳۹۴). بازسازی محله بازار پس از زلزله‌ی سال ۱۳۸۲ بم با رویکرد خاطره‌ی جمعی. نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، (۴).
- کارمونا، متیو (۱۳۹۱). مکانهای عمومی فضاهای شهری ابعاد گوناگون طراحی شهری. چاپ دوم. ترجمه: فریبا قرائی و همکاران. تهران: دانشگاه هنر تهران.
- کاظمی، کاظم (۱۳۸۸). مطالعه حافظه جمعی وقایع تاریخ معاصر ایران. بررسی تطبیقی دانشگاهیان دانشگاه شیراز و حوزویان حوزه علوم دینی شیراز. رساله دکتری. استاد راهنما زاهد زاهدی. دانشگاه شیراز.
- کاظمی، کاظم. مصطفی پور، علی (۱۳۹۳). حافظه جمعی قوم کرد و رابطه آن با نگرش به نظام هویتی (مطالعه موردی شهر بوکان). جامعه‌شناسی ایران، (۱۵). ۱.
- کمالی سروسستانی، کوروش (۱۳۸۴). دانشنامه آثار تاریخی فارس. شیراز: موسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس با همکاری سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- کمری، علیرضا (۱۳۸۶). آناتومی حافظه پژوهی. موسسه دانش و اندیشه معاصر، زمانه (۶۴). ۳۷-۳۸.
- گوهری، انوشه. ایرانی بهبهانی، هما و صالحی، اسماعیل (۱۳۹۵). روش شناختی ادراک منظر شهری در ارتباط با ذهنیات و خاطرات جمعی، مطالعه موردی محله تجریش، نشریه محیط‌شناسی، (۴۲). ۱.
- لنگ، جان (۱۳۸۶). آفرینش نظریه معماری (نقش علوم رفتاری در طراحی محیط). ترجمه علیرضا عینی‌فر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- میرشمسی، فرشته‌السادات (۱۳۹۳). بررسی ویژگی‌های نقاشی‌دیواری در آثار معماری زندیه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. اساتید راهنما: فتح‌الله زارع‌خلیلی و محمدصادق میرزاابوالقاسمی. دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز. دانشگاه شیراز.
- میرمقتدایی، مهتا (۱۳۸۸). معیارهای سنجش امکان شکل‌گیری، ثبت و انتقال خاطرات جمعی در شهر (مطالعه موردی تهران)، مجله هنرهای زیبا، (۳۷).

میزر، لاورنس اس. گلن گامست و ا.جی. گارینو (۱۳۸۴). پژوهش چند متغیری کاربردی. ترجمه دکتر حسن پاشا شریفی و همکاران. انتشارات نشر آگاه.

نورایی، مهرداد (۱۳۸۳). هویت و حافظه جمعی، اطلاعات سیاسی اقتصادی، (۲۰۷ و ۲۰۸).

وطن دوست، عبدالرسول. بهشتی، سیدمحمد و نیری، پرستو (۱۳۹۲). سیری در مبانی بازسازی و مرمت سنتی نقاشی‌های دیواری در ایران با نگاهی به چند نمونه آثار شاخص. فصلنامه باغ نظر، (۱۰) ۲۷.

اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان (۱۳۹۰). تزئینات نقاشی کلیسای بیت اللحم. بازیابی شده از:

<http://isfahancht.ir/newsfa.aspx?p=25&aiuid=77622664-f896-4e60-98af-5e3d89a79f88>

اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان (۱۳۹۵). مرمت نقاشی‌های اتاق چهارشنبه سوری کاخ چهلستون. بازیابی شده از:

<http://www.chtn.ir/Default.aspx?tabid=84&articleType=ArticleView&articleId=111193>

ایسنا (۱۳۹۵). مرمت نقاشی‌های دیواری سرسرای کاخ مرمر. بازیابی شده از:

<http://www.isna.ir/news/95040107416>

Conti, A., & Glanville, H. (2007). *A History of the Restoration and Conservation of Works of Art*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Daley, M. (27 May 2013). *The Sistine Chapel Restorations: Part I ~ Setting the Scene, Packing Them In*. ARTWATCH UK Online. Available from :<http://artwatch.org.uk/the-sistine>

De Jong, J. (2005). *Damnatio Memoriae ER Varner: Mutilation and Transformation*. *Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*. (Monumenta Graeca et Romana 10.) Pp. x+ 340, pls. Leiden and Boston: Brill, 2004. Cased, €199, US \$249. ISBN: 90-04-13577.

Gaetani, C., & Santamaria, U. (2000). *The laser cleaning of wall paintings*. *Journal of Cultural Heritage*, 1, S199-S207.

Gombrich, Ernst. (1962). *Dark Varnishes: Variations on a Theme from Pliny*, *The Burlington Magazine*, Feb., Vol. 104, No. 707, pp.51-55

Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. University of Chicago Press.

ICOMOS (2003). *principles for the preservation and conservation/restoration of wall paintings*, 5th and final draft for adoption at the ICOMOS General Assembly, Victoria Falls. URL:http://www.international.icomos.org/victoriafalls2003/wall_eng.htm.

Keck, Sh. (1984). *Some Picture Cleaning Controversies: Past and Present*. *Journal of the American Institute for Conservation*. Vol. 23, No. 2 (Spring, 1984), pp. 73-87

Koller, Manfred. (2000). *Surface Cleaning and Conservation*. Retrieved from http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/newsletters/15_3/feature.html

Mora, P., Mora, L., & Philippot, P. (1984). *The conservation of wall paintings*. Butterworth & Co.

Munoz-Vinas, S. (2012). *Contemporary theory of conservation*. Routledge.

- Muir, Kimberley Hamilton Scotland. (2007). *Wounded masterpieces Restoring works of art when damage carries meaning*. Ph.D dissertation ,Queen's University. Canada
- Nasar, J. L. (1997). *New developments in aesthetics for urban design*. In *Toward the Integration of Theory, Methods, Research, and Utilization* (pp. 149-193). Springer, Boston, MA.
- Olick, Jeffrey K. (1998). *Social Memory Studies: From Collective memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices*. *Social Annual Review*. Vol: 24. pp: 105-140
- Petrie, Lee Kathryn. (1997). *The controversy surrounding the cleaning and conservation of Michelangelo's frescoes on the ceiling of the Sistine Chapel*. M.A dissertation, Advisor: Hoeniger, Cathleen, Queen's University. Canada.
- Philippot, P. (1976). *Historic preservation: Philosophy, criteria, guidelines*. In *Preservation and conservation: principles and practices*. Proceedings of the northamerican international regional conference, Williams burg, september 10-16 1972 (pp. 367-382). The preservation press.
- Rachel Morrison, Abigail Bagley-Young, Aviva Burnstock, Klaas Jan van den Berg and Henk van Keulen. (2007). *An Investigation of Parameters for the Use of Citrate Solutions for Surface Cleaning Unvarnished Paintings*. *Studies in Conservation*. Vol. 52, No. 4 .pp. 255-270
- Radstone, S. (2008). *Memory Studies: For and Against*. *Memory Studies*, No (1)
- Rhyne .Charles S. (2006). *Clean Art?* .*Journal of the American Institute for Conservation*. Vol. 45, No. 3 (Fall - Winter, 2006), pp. 165-170
- Richardson. John. (1983). *New York Review of Books*. *Crimes Against the Cubists* Issue. Cubist Painting; drawing by David Levine In an article on the great Picasso retrospective at the Museum of Modern Art
- Schwartz, Kazuya Fukuoka, Sachiko Takita-Ishii. (2005). *Collective Memory: Why Culture Matters in The Blackwell Companion to the Sociology of Culture*. Edited By: Mark d. Jacobs & Nancy Weiss Hanrahan .USA: Blackwell publishing .
- Schwartz, B., & Schuman, H. (2005). *History, commemoration, and belief: Abraham Lincoln in American memory, 1945-2001*. *American Sociological Review*, 70(2), 183-203.
- Wasserman, J. (2003). *Leonardo da Vinci's Last Supper: The Case of the Overturned Saltcellar*. *Artibus et Historiae*. Vol. 24, No. 48 (2003), pp. 65-72